Petrol fiyatlarındaki artışın nedenleri ve etkileri

Petrol fiyatlarının artmasında pek çok etmen rol oynamakla birlikte, petrol tüketiminin kesintisiz artması, petrolün yenilenemeyen bir kaynak olması dolayısıyla arzı arttıkça kalan stoklar üzerinde artan fiyat baskısı ve 1986 yılından beri petrol fiyatının uluslararası piyasalarda belirlenmesine izin verilmesi temel nedenler olarak gözükmektedir.

Doç. Dr. İ. Hakan YETKİNER
Araş. Gör. İstemi BERK
İzmir Ekonomi Üniversitesi-Ekonomi Bölümü

Petrol hiç şüphesiz geçtiğimiz yüzyılın olduğu gibi yirmi birinci yüzyılın da en önemli hammaddesidir. Petrolün önemi sadece onun bir enerji kaynağı olmasından kaynaklanmamaktadır. Petrol aynı zamanda kendisinden elde edilen türevlerin sanayide yaygın kullanımı nedeniyle vazgeçilemez ana girdi özelliğini korumaktadır. Petrolün rafinaj süreci sonrasında elde edilen ve yakıt özelliği taşıyan yan ürünler (benzin, fuel-oil akaryakıt/ mazot, dizel yakıtı/ motorin, jet yakıtı, gaz yağı, sıvılaştırılmış petrol gazı (LPG)) kadar yakıt özelliği taşımayan (asfalt, yağlayıcı madde, çözücüler, neft yağı, balmumu, yol yağı) yan ürünler de sanayi için büyük önem taşımaktadır.

Dünyanın son on yıllarda yaşadığı küreselleşme eğiliminin en önemli sonuçlarından birisi artan ulaşım ve lojistik hizmetleri ihtiyacı olmuştur. Üstelik 1990'lardan itibaren Çin'in artan sanayileşme ve dünya üretim merkezi olma hamlesi talebi beslemiştir. Petrole olan talebin artışı bu gerçeklerin yansımasından başka bir şey değildir. Şekil 1 dünya toplam petrol üretim ve tüketimini yıllar itibarı ile göstermektedir.

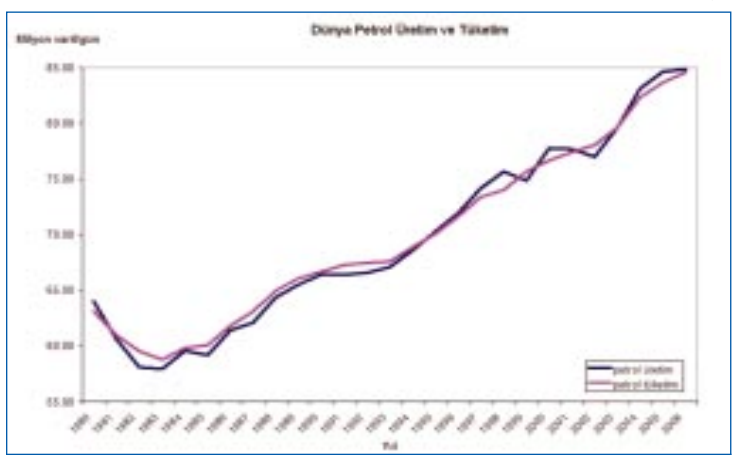

Şekil 1: Dünya Petrol Üretim ve Tüketimi (Kaynak: EIA)

1980 yılında dünya petrol tüketimi günlük 63,11 milyon varil olurken, bu rakam 1990 yılında 66,67 milyon varile, 2000 yılında 76,66 milyona, 2007 yılında da (tahmini olarak) 85,07 milyon varile çıkmıştır. 1980 yılından 2007 yılına günlük tüketim ihtiyacındaki değişim yüzde 34,8 oranında artmıştır. Şekilde de açıkça görüldüğü gibi petrol üretim ve tüketimi başa baş artmaktadır. Bu nedenle yüzeysel bir bakış petrol piyasasının dengede olması gerektiğini, yani arz ve talebin birbirini karşılaması sonucu fiyatlarda çok ciddi artışlar olmaması gerektiğini işaret etmektedir. Ancak daha dikkatli bir bakış açısı bunun her zaman böyle olmayabileceğine işaret etmektedir. Burada anahtar sözcükler tüketim ile talep arasında oluşabilecek fark ve ya da petrol piyasasını diğer meta piyasalarından farklı kılan petrolün yenilenemeyen kaynak (nonrenewable resource) olmasıdır.

Petrol: En önemli yenilenemeyen kaynak

Petrol piyasasını diğer meta piyasalarından farklı kılan en önemli unsurlardan ilki petrolün yenilenemeyen bir kaynak olmasıdır. Bilinen petrol rezervleri 21. yüzyılın sonunda petrolün bitebileceğini göstermektedir. Bu durumda yerin altından çıkarılan her varil petrol rezervlerin biraz daha azalması anlamına gelmektedir. Yukarıda petrol üretiminin talebi karşılamak için kesintisiz arttığını göstermiştik. Ancak petrol yeraltından çıkarıldıkça yer altı stokları azalmakta, bu da petrol fiyatları üzerinde kıtlık primi etkisi (scarcity premium effect) adı verilen etkiye yol açmaktadır. Kıtlık primi etkisi bir arbitraj kuralından başka bir şey değildir. Eğer bir meta yenilenemiyor ise ve yeraltındaki stokları gittikçe azalıyorsa, bu durumda o metanın fiyatının finansal piyasalarda el değiştiren varlıklar kadar her yıl artması gerekir. Aksi takdirde metanın sahipleri onu ya toprağın altından yakın zamanda çıkarmazlar ya da hemen tümünü çıkarıp finansal varlığa dönüştürürler. Kıtlık primi etkisi yer altında bulunan petrolün fiyatının en az finansal varlıkların faiz getirisi kadar her yıl artması gerektiğini ortaya koymaktadır. Eğer bir benzetme yapmak gerekirse kıtlık primi etkisi **"zor durumda kalan akrebin kendini sokmasından"** başka bir şey değildir. Petrole artan talep artan arzı gerektirir. Aksi takdirde talep fazlalığı (excess demand) nedeniyle petrol fiyatları atacaktır. Ancak artan petrol üretimi yer altındaki bilinen stokların azalmasına, dolayısıyla petrolün gelecekte daha az arz edilebilir olması anlamına gelir. Bu da petrol fiyatlarının artmasına yol açar. Yani petrol fiyatları az arz edilirse bugün, çok arz edilirse gelecekte artmak zorundadır. Bu da petrol piyasasını sadece bugünün arz ve talebinin belirlemediğini göstermektedir. Paradoksal biçimde petrol arzı artıkça petrol fiyatı üzerinde yukarı yönlü baskı da aslında artmaktadır. Petrol piyasasının diğer meta piyasalarından farklı kılan birinci etmen yenilenemeyen kaynak olması nedeni ile fiyatların zaman içinde kıtlık primine maruz kalmasıdır.

Petrol: Yeni kâr kaynağı

Petrol fiyatlarının son yıllardaki artışının arkasındaki asıl neden 1986'da yeniden tanımlanan yeni petrol piyasası mekanizmasından sonra artan talebe koşut olarak petrol fiyatının spekülasyona açık hale gelmesidir. 1859 yılında ABD'nin Pennsylvania eyaletindeki ilk keşif ve sondaj ile başlayan modern petrol endüstrisinde fiyatlar uzun bir süre tekel niteliğindeki petrol şirketleri tarafından belirlenmiştir. 1960'lardan sonra kademeli olarak artan milliyetçilik/devletçilik akımları sonucu tekelci güç kısmi olarak tekelci petrol şirketlerinden ulusal ekonomilere ve devamında Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği'ne (OPEC) geçmiştir. OPEC tekelci gücünü 1970-1980 arasında kullanmış ve dünya ekonomisi iki büyük petrol arz krizi (1973-1974 ve 1978-1979) yaşamıştır. Batılı devletlerle yaşanan siyasi, iktisadi veya askeri her anlaşmazlığı elindeki petrol silahıyla çözmeye çalışan OPEC ülkelerinin bu tutumu, 1980 sonrası dönemde Batı'nın endüstriye yeni bir düzen getirme çabalarına neden olmuştur. 1980'lerin ikinci yarısından sonra, özellikle serbest piyasa ekonomilerinin tüm dünyada aranan/arzu edilen sistem olarak kabul edilmesi petrol endüstrisinde gücün OPEC'ten piyasaya kaymasına sebebiyet vermiştir. Daha rekabetçi bir petrol piyasası amaçlanarak hem uluslararası petrol şirketlerinin, hem de OPEC'in petrol fiyatını belirleme güçlerinin kırılması amaçlanmıştır. Ancak bu hedef çok kısa sürmüştür; çünkü bu kez uluslararası petrol şirketlerinin ve OPEC'in yanında spekülatörler ve uluslararası yatırım fonları yer alarak petrol fiyatları ile oynamaya başlamışlardır. 1986 yılından beri petrol fiyatı uluslararası piyasalarda kendiliğinden oluşmaktadır. Peki, sistem nasıl işlemektedir? Yeni mekanizma ile petrol şirketleri üreteceği petrole istinaden New York, Londra, Singapur gibi borsalarda vadeli işlemler yapmaktadırlar. Petrol piyasası hem spot hem de türev enstrümanlardan oluşturmaktadır. Kısa zamanda spot piyasada derinliği olan petrol, vadeli işlemler ve borsalar aracılığı ile üretici, taşımacı ve rafinericinin dışında yatırımcılar için bir yatırım aracı haline gelmiştir. Günümüzde petrol fiyatları spot piyasadaki arz ve talep dengesinin

vadeli işlemler borsalarında yatırımcıların ve spekülatörlerin aldığı pozisyonları etkilemesiyle belirlenmektedir. Arzı ve talebi etkileyecek her gelişme günlük olarak spekülatörler tarafından takip edilmekte ve bu gelişmeler piyasaya haber olarak düştüğü anda spekülatörler pozisyonlarını güncelleyerek alım-satım yapmaktadırlar. O gelişmenin var olan petrol stokunu fiziksel olarak etkilemesine gerek yoktur. Mesela, Nijerya'da petrol sahaları ve liman arasındaki boru hatlarının saldırılar sonucu tahrip edilmesi petrol fiyatlarının yukarı yönlü hareketi için yeterli olabilmektedir. O borulardan geçen petrol miktarı toplam petrol arzını hiç etkilemeyecek miktarlarda olsa bile petrol fiyatları yukarı çıkabilmektedir. Spekülatörler spot piyasada petrol fiyatlarını aslında etkilememesi gereken bir bilgiyi kullanarak fiyatları yukarı çekecek şekilde ham petrol kontratı işlemleri yapabilmektedir. Aslında arz miktarı fiziki olarak hiç değişmese de psikolojik ve spekülatif nedenlerden dolayı petrol fiyatı artmaktadır. Talep yukarı yönlü olduğu için ve kıtlık etkisinden dolayı petrol fiyatları aşağıya doğru yapışkan (rigid) olmakta, dolayısıyla petrol fiyatları sadece yukarı yönlü hareket etmektedir. Petrol fiyatlarının aşağıya doğru katı olmasının nedeni yatırım fonlarıdır. Yatırım fonu yöneticilerinin stratejileri tükenebilir bir kaynak olan petrolün fiyatının uzun vadede kademeli olarak sürekli artış göstereceği yönünde olduğu için yönettikleri fonlarda uzun dönemli ham petrol alımları yapmaktadırlar. Petrol vadeli alımları arttıkça vadeli borsalarda kote edilen WTI (West Texas Intermediate) ham petrol fiyatı artış göstermektedir. WTI, Amerika'daki NYMEX adlı borsanın kote ettiği ham petrol kontratıdır. Günümüzde petrol fiyatları denildiği zaman akla NYMEX WTI ham petrol fiyatı gelmektedir, bunun nedeni de dünyada ham petrol üzerine yapılan işlemlerin en büyük kısmı WTI kontratı üzerinden yapılmaktadır. Sonuç itibari ile üretim ve arz konusunda halen gücü olan OPEC bugün artık petrol fiyatlarına müdahale edememektedir. Son yıllarda artan petrol fiyatlarının arkasında petrolün yatırım aracı olarak tanımlanmış olması vardır. Petrol fiyatları artık borsalarda oluşmakta ve OPEC bu fiyatları olduğu gibi kabul etmek durumundadır. Aşağıda sunduğumuz şekil petrol fiyatları ile petrol borsasındaki işlem hacmi arasındaki pozitif ilişkiyi göstermesi açısından çok ilginçtir.

Yukarıdaki grafikte sol taraf vadeli işlemlerin 1980'lerin başından günümüze artan işlerliğinin bir kanıtıdır. New York Borsası'ndaki ham petrol işlem hacmini gösteren sol taraf ile petrol fiyatlarını gösteren sağ tarafın birlikteki hareketi vadeli işlemler borsalarının petrol fiyatlandırma mekanizmasında başrole nasıl yükseldiğini anlatması bakımından önemlidir. Özellikle 2000 sonrası dönemde yatırım fonlarının sayısındaki artış işlem hacminin artış göstermesinde etkili olmuştur. Nitekim ham petrol kontratlarını en fazla kullananlar yatırımcılar ve spekülatörlerdir. Bu artış da etkisini petrol fiyatları üzerinde göstermiştir.

Aşağıdaki grafik dünya Petro dengesi(zliği)ni arz, tüketim, talep ve petrol işlemlerini karşılaştırarak göstermektedir. Şekil 3 yukarıda belirttiğimiz gibi petrol piyasasında tüketim ve talep arasında oluşan farkı ve spekülasyonu net bir şekilde göstermektedir. Dikkat edilirse Şekil 3'de sol taraf arz, tüketim ve talep gösterilmektedir. Tüketim ile talep arasında çok büyük olmasa da kesintisiz devam eden fark, petrol talep eden ülkelerin rezervlerini arttırma yönünde eğilimli olduklarını göstermektedir. Şekil 3'de sağ tarafta yer alan düşey eksen ise günlük petrol kontratını göstermektedir. İşte petrol fiyatlarının inanılmaz artışının arkasındaki nedeni sağ taraf net bir şekilde ortaya koymaktadır. NYMEX WTI'da günlük olarak işlem gören petrol kontratı toplam talebin tam 6 katıdır. Şu anda dünyanın tüketmediği ve yakın gelecekte tüketmeyeceği bir miktar petrol kontrat borsasında talep edilmekte, işlem görmektedir. Elbette bu bir balondur ve patlamaya mahkûmdur. Ancak balon paylayıncaya kadar vur-kaç taktiği ile dünya ekonomisi zora sokulmuştur. Ayrıca balonun ne zaman patlayacağı da belirsizdir.

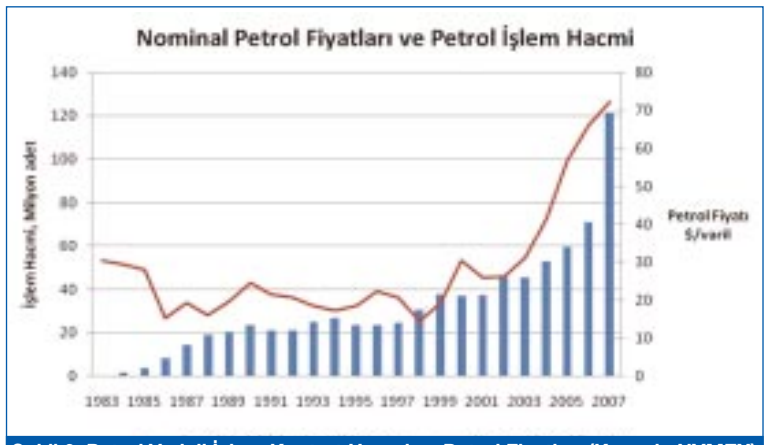

Şekil 2: Petrol Vadeli İşlem Kontrat Hacmi ve Petrol Fiyatları (Kaynak: NYMEX)

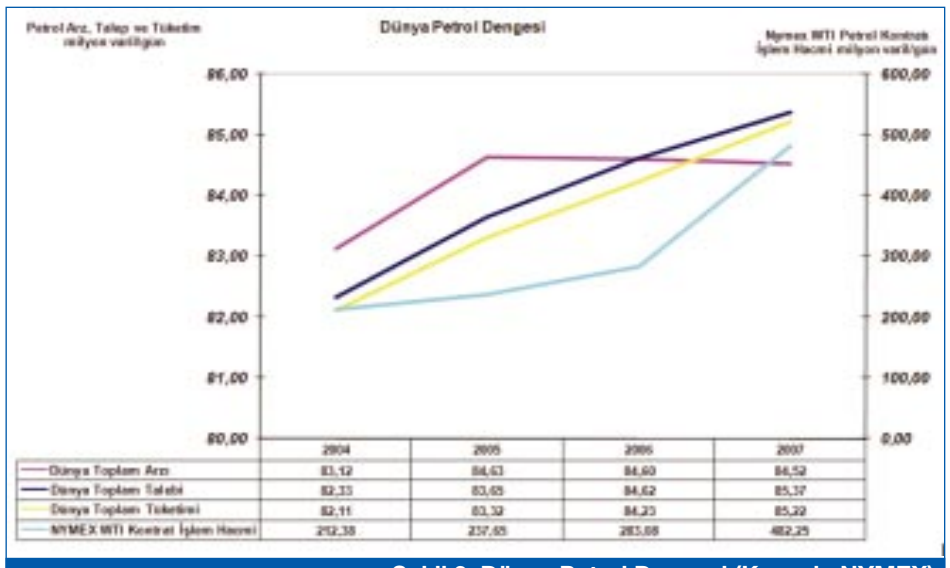

Şekil 3: Dünya Petrol Dengesi (Kaynak: NYMEX)

Petrol fiyatlarının yaratabileceği en büyük tehlike son on yıllarda dizginlenen maliyet enflasyonunun tekrar hortlamasına yol açabilecek olmasıdır. Maliyet enflasyonu ile birlikte ulusal ekonomilerin ve dünya ekonomisinin büyüme hızı düşecek, işsizlik artacak, kapasite kullanımı azalacak ve enflasyon artacaktır. Eğer dünya ekonomisi tekrar maliyet enflasyonu yaşar ise, son otuz yılda kurulan tüm ekonomik dengeler yeniden ve muhtemelen farklı şekilde kurulmak zorunda kalınacaktır.

Sonuç itibarı ile petrol fiyatlarının artmasında pek çok etmen rol oynamakla birlikte petrol tüketiminin kesintisiz artması, petrolün yenilenemeyen bir kaynak olması dolayısıyla arzı arttıkça kalan stoklar üzerinde artan fiyat baskısı olması ve 1986 yılından beri petrol fiyatının uluslararası piyasalarda belirlenmesine izin verilmesi temel nedenler olarak gözükmektedir. İşte bu nedenlerle petrol fiyatı arz ve talep ile belirlense bile ve hatta arz talebe koşut olarak artsa bile yukarıdaki temel nedenlerden dolayı petrolde zaman zaman fiyat şokları yaşanması kaçınılmazdır. Çünkü fiyatlar üzerinde yukarı yönlü baskı vardır. Bize göre bu baskı petrol tüketimindeki artış yavaşlayana kadar devam edecektir. Talebin azalması ile spekülatörlerin petrol fiyatlarının daha da artması yönündeki beklentisi kırılacak ve petrol fiyatları dengeye oturacaktır. Petrol talebindeki artışın hangi fiyat aralığında kırılacağı ise teknik analiz gerektiren bir sorudur ve pek çok etmene bağlıdır.

Petrol fiyatlarındaki artış: Dünyaya maliyeti

Son birkaç yıldır petrol fiyatlarında yaşanan dizginlenemez artış dünya ekonomisini kıskaca almıştır. Kısa dönemde ikamesi imkânsız bu girdi faktörünün fiyatı, daha önce hiç olmadığı kadar artarak 2008 yılının ortasında varil başına 150 dolardan dönmüştür. Artan petrol fiyatlarının yaratabileceği en büyük tehlike son on yıllarda dizginlenen maliyet enflasyonunun tekrar hortlamasına yol açabilecek olmasıdır. Maliyet enflasyonu ile birlikte ulusal ekonomilerin ve dünya ekonomisinin büyüme hızı düşecek, işsizlik artacak, kapasite kullanımı azalacak ve enflasyon artacaktır. Eğer dünya ekonomisi tekrar maliyet enflasyonu yaşar ise, son otuz yılda kurulan tüm ekonomik dengeler yeniden ve muhtemelen farklı şekilde kurulmak zorunda kalınacaktır. Yeniden tanımlanacak dengelerden ilki sermaye-emek dengesi olacaktır. Petrol fiyatlarından dolayı ortaya çıkabilecek maliyet enflasyonu sermayenin ve özellikle mali sermayenin mutlak gücünü daha da arttıracaktır. Öte yandan emek pazarlık gücünü daha da yitirecek ve emekçiler daha düşük ücret ve daha yüksek işsizliğe razı gelmek zorunda kalacaklardır. Üstelik emek-sermaye arasındaki artan dengesizlik hem ulusal düzeyde hem de küresel boyutta artacaktır. Bu da toplumsal huzursuzlukları besleyecektir. İkinci olarak enerji-etkin ekonomilerle enerji-kullanan ekonomiler arasındaki denge

yeniden tanımlanacaktır. Enerji-etkin teknolojileri geliştirebilen ve kullanan ekonomiler öne çıkarken, diğerleri ile ve özellikle gelişmekte ya da geri kalmış ekonomiler ile aralarındaki fark daha da açılacaktır. Ekonomi alanyazınındaki adı ile Kuzey-Güney arasındaki farklılık enerji fiyatlarından kaynaklanan maliyet farklılaşması ile artacaktır. Bu gelişme de uluslar arasında küresel boyutta huzursuzluk kaynağı olacaktır. Üçüncü olarak, artan petrol fiyatlarından kaynaklanan mali sermaye birikimi sermayenin serbest dolaşımı ilkesinin ulusal ekonomiler tarafından yaygın şekilde kabul görmesi ve uygulanması nedeniyle serseri mayın misali bir ulusal ekonomiden diğerine hareket ederek ekonomik istikrarsızlığa yol açacaktır. Üstelik bu kısa vadeli istikrarsızlığa sadece fakir ya da gelişmekte olan ülkeler değil, gelişmiş ülkeler de maruz kalacaktır. Geçtiğimiz aylarda İzlanda ekonomisinin yaşadığı sıkıntılar ve küresel sermayeye teslim olması önümüzdeki yıllarda dünyanın yaşayacağı mali istikrarsızlıklara güzel bir örnek oluşturmaktadır. Küresel mali sermayenin artan gücü ulusal ekonomilerin bu güçlere artan oranlarda taviz vermek zorunda kalmasına yol açacaktır. Elbette böylesine bir gelişme küresel ekonomi için belirsizlik, istikrarsızlık ve kuralsızlık anlamına gelmektedir. İleride Kuzey ile Güney ve sermaye ile emek arasında çeşitli düzlemlerde artan çatışmaya ek olarak küresel mali sermayenin yaratacağı istikrarsızlık eklenecektir. Kısaca petrol fiyatlarındaki artışın devamı halinde dünya ekonomisine maliyeti önümüzdeki yıllarda çok ağır olacaktır.

Petrol fiyatlarındaki artış: Türkiye'ye maliyeti

Küresel çerçevede bir kriz yaratması beklenen son petrol fiyat şokunun, Türkiye ekonomisi üzerine etkileri de şüphesiz derin olacaktır. Gelişmekte olan her ülkede olduğu gibi Türkiye'de de enerji talebi yüksek bir sınaî gelişim mevcuttur. Sırf bu yüzden yükselen petrol fiyatları maliyet enflasyonu yaratma potansiyeli taşımaktadır. Bunun haricinde şokun kalıcılığı ve büyüklüğü ile birlikte merkez bankası ve hükümetin şoka gösterdiği tepkiler ve bu tepkilere bağlı olarak ortaya koyduğu para ve maliye politikaları da bir hayli önem arz etmektedir.

Yüksek petrol fiyatlarının ekonomiye etkisi bir yandan makroekonomik dengede mutlak ithalat meblağının artmasıyla kendini gösterirken öte yandan sanayi girdi maliyetlerinin yükselmesiyle üreticilerin üzerinde bir yük olmaktadır.

Şekilde görüldüğü üzere Türkiye'nin ham petrol ithalatının gayri safi milli hâsılaya oranı 1998'den itibaren sürekli artmış ve 2007 yılı sonu itibariyle yüzde 1,4 seviyesine yaklaşmıştır. Petrole ödenen tutar ulusa dağıtılabilecek gelirin dışarı aktarılması anlamına gelmektedir. O halde, yukarıdaki grafik Türk halkının gelirinden artan oranda geliri dışarıya aktarmak zorunda kaldığını göstermesi açısından ilgi çekicidir.

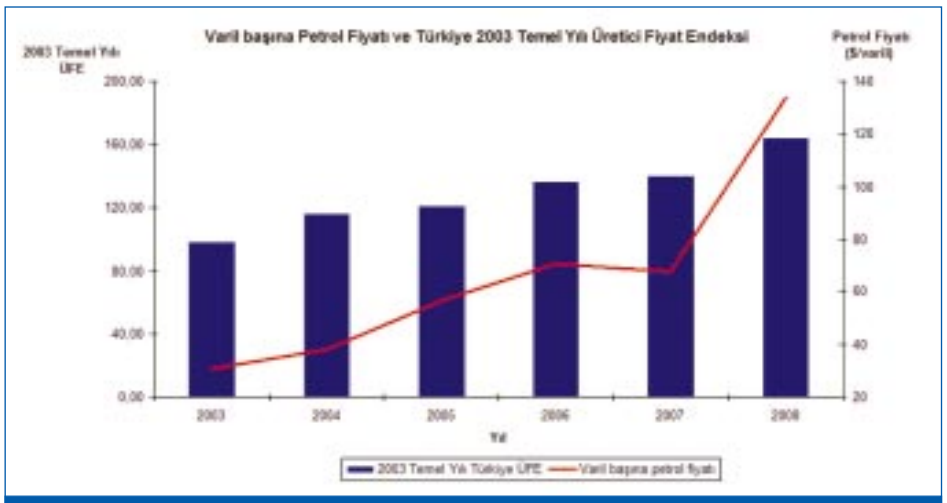

Şekil 5: Ham Petrol Fiyatları ile Fiyatlar genel seviyesi arasındaki ilişki (Kaynak: ZZZ)

Yukarıdaki grafikte petrol fiyatlarındaki artışın üretici fiyatlarına (maliyet enflasyonu) olan etkisi gözler önüne serilmektedir. Üretici fiyat endeksi 2008 Haziran'ında 2003 yılının aynı ayına göre yazde 60 artmıştır. Merkez bankası ve hükümet artan petrol fiyatları karşısında gereken önlemleri almış gibi gözükmemektedir. Özellikle hükümet artan enerji maliyetini vergilere yansıtmakta ve yükü son kullanıcı ve sanayicilerin omuzlarında bırakmaktadır.

Sonuç yerine

Petrol (kontratı) piyasasının spekülasyona açık kurgulanması ve ABD ekonomisinin yaşadığı sıkıntılardan dolayı uluslar arası fonların petrol piyasasını kullanarak azalan kârlarını arttırma çabası sonucu petrol fiyatlarında 1970'li yıllardakine benzer gelişmeler yaşanmaktadır. Fiyat artışlarının devam etmesi ve kalıcı olması durumunda dünya ekonomisinin ciddi bir maliyet enflasyonu yaşama riski söz konusudur. Böyle bir gelişme olursa hem emek ile sermaye hem de zengin ülkeler ile fakir ülkeler arasındaki uçurum daha da büyüyecektir. Böyle bir gelişme sonunda ciddi toplumsal çatışmalar ile sonuçlanarak ancak çözümlenir. Bu nedenle dünya ekonomisinin siyasa yapıcılarının yaşanan gelişmeleri uzun vadeli sosyal boyutları ile ele alarak değerlendirmesinde fayda vardır.

Türkiye enerji-bağımlı bir ülke olarak dünya ekonomisinin yaşayacağı maliyet enflasyonundan olumsuz yönde ve çok ciddi şekilde etkilenecektir. Hâlihazırda Türkiye ekonomisinin pek çok sektörü YTL'nin uluslararası paralar karşısındaki yapay değer kazanımı nedeni ile rekabet gücünü yitirmiştir. Petrolden kaynaklanan maliyet enflasyonunun devam etmesi halinde şu anda hala rekabetçi gücünü sürdürebildiği sektörleri kaybetme riski altındadır. Bu nedenle Türkiye ekonomisi siyasa yapıcılarının petrol fiyatlarındaki artışı sadece ithal bir girdinin maliyet artışı olarak görmeyip ekonominin derininde yol açabileceği niteliksel değişimleri görerek özellikle enerji politikalarında acil değişikliğe gitmesi gerekir. Enerji-tasarruf eden teknolojilerin uygulanmasının, pahalı enerji kaynaklarının ucuz enerji kaynakları ile ikame edilmesinin ve enerji-tasarruf eden teknolojilerin geliştirilmesi için yapılacak olan AR-GE harcamalarının teşvik edilmesi gereklidir. 21. Yüzyılda enerji ekonominin hareket edebilmesi için zaruridir ve bunu sağlayamayan ekonomiler çökmeye mahkûmdur. ■

Gelişmekte olan her ülkede olduğu gibi Türkiye'de de enerji talebi yüksek bir sınaî gelişim mevcuttur. Sırf bu yüzden yükselen petrol fiyatları maliyet enflasyonu yaratma potansiyeli taşımaktadır. Bunun haricinde şokun kalıcılığı ve büyüklüğü ile birlikte merkez bankası ve hükümetin şoka gösterdiği tepkiler ve bu tepkilere bağlı olarak ortaya koyduğu para ve maliye politikaları da bir hayli önem arz etmektedir.

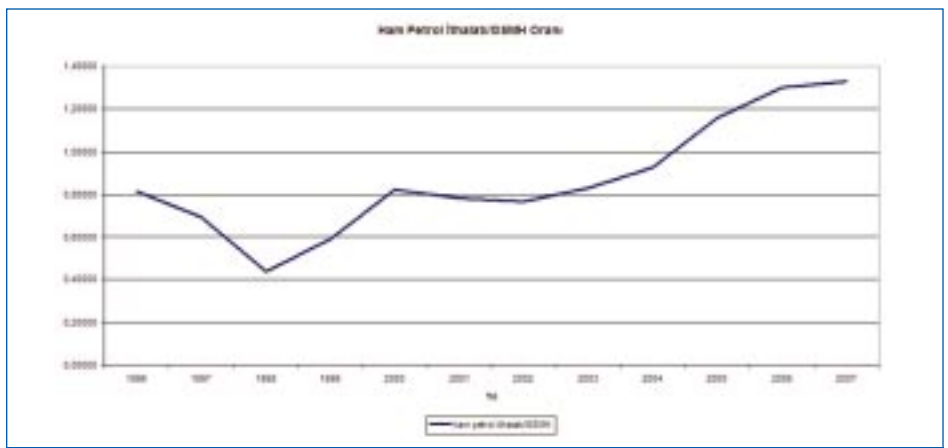

Şekil 4: Ham Petrol İthalatının GSMH İçindeki payı (Kaynak: ZZZ)